

ANTROPONIMLARNING LINGVISTIK VA LINGVOKULTUROLOGIK
JIHATDAN O'RGANILISHI

Melibayeva Soxibaxon Adxammirza qizi

Alisher Navoiy nomidagi TDO 'TAU doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada antroponimlarning lingvistik jihatdan, ularni til va madaniyatning o'zaro bog'liqligida o'rganish, milliy madaniyat va kishi nomlarining o'zaro bog'liqligi va tilda bularning aks etishi, dunyo tilshunosligi va o'zbek tilshunosligida antroponim masalarini tadqiq qilgan olimlar haqida ma'lumot va fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: til va madaniyat, antroponim, ramz, qadriyat, folklor materiallari, antroponimik lug'at, milliylik, ilmiy ishlar

Abstract: In this article, the study of anthroponyms from a linguistic point of view, their interrelationship between language and culture, the interrelationship of national culture and personal names and their reflection in language, researched anthroponym issues in world linguistics and Uzbek linguistics. information and opinions about scientists are presented.

Key words: language and culture, anthroponym, symbol, value, folklore materials, anthroponymic dictionary, nationality, scientific works

Zamonaviy tilshunoslik fanida tez rivojlanayotgan va yetakchi yo'nalishlardan biri bu til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini o'rganishning asosiy maqsadi bo'lgan lingvokulturologiya. Zamonaviy tilshunoslik fani til birliklarining individual xususiyatlarini tavsiflash bilan kifoyalanmaydi, balki odamlarning madaniyati, milliy mentaliteti bilan bog'liq holda til tizimini har tomonlama o'rganishga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqda. XX asr oxiridagi lingvistika sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, til nafaqat madaniyat bilan bog'liq: u undan o'sadi va uni ifodalaydi. Til bir vaqtning o'zida milliy nomoddiy madaniyatni yaratish, rivojlantirish, saqlash vositasi va uning bir qismidir, chunki til yordamida ma'naviy madaniyatning haqiqiy, obyektiv mavjud asarlari yaratiladi. "Milliy madaniyat-bu ma'lum bir mamlakatda, davlatda insoniyat jamiyatining ma'naviy hayotini tavsiflovchi ramzlar, e'tiqodlar, an'analar, qadriyatlar, me'yorlar va xulq-atvor namunalari to'plami". Madaniyatning asosiy milliy o'ziga xos tarkibiy qismlariga urf-odatlar, an'analar, marosimlar, kundalik madaniyat, kundalik xatti-harakatlar, atrofdagi dunyoni o'ziga xos idrok etishni aks ettiruvchi dunyoning milliy suratlari, fikrlashning milliy xususiyatlari va boshqalar kiradi.

Madaniyat tadqiqotchilari "madaniyat" tushunchasini turli yo'llar bilan izohlaydilar, ammo ko'plab tadqiqotlarda markaziy rol insonga, shaxsga - dunyoning

milliy suratini tashuvchiga beriladi. Shuning uchun til belgilari madaniyatning “tili” funksiyasini bajarishga qodir, bu tilning o‘z so‘zlovchilarining madaniy va milliy mentalitetini aks ettirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Lingvokulturologiya uchun katta qiziqish afsonalar, urf-odatlar, marosimlar, ramzlar, ism-sharif va boshqalarda ifodalangan milliy- ma’naviy qadriyatlarni ifodalaydi. Madaniyat dinamik, doimiy ravishda rivojlanib boradi, o‘zgaradi, u bilan til ham, uning ifoda etish qobiliyati ham o‘zgaradi. Ona tilida so‘zlashuvchilar dunyo haqidagi tasavvurlarini til tushunchalarida mustahkamlangan, afsonalarda, folklor materiallarida, o‘z nomlarida qayd etilgan til ajdodlarining tajribasi doirasida shakllantiradilar.

Lingvistika fanida lingvokulturologiyaning asosiy konsepsiyalari V. Gumboldt, A. A. Potebni, E. Sepir, B. L. Uorf va boshqalarning asarlari bilan asos solingan. Rus tilshunosligida xalqning madaniy o‘tmishini o‘rganish jarayonida tilning o‘rni K. S. Aksakov va birozdan keyin N. P. Nekrasov, F. F. Fortunatov, A. A. Shaxmatov, N. I. Kareev, V. N. Telia, S. Stepanov, A. D. Arutyunova, V. V. Vorobyova, V. Shakleina, N. I. Tolstoy, V. A. Maslova, P. P. Zamaletdinova, R. X. Xayrullina va boshqalarning ishlarida o‘z aksini topgan.

Tilshunoslik va madaniy muammolar doirasida ma’lum bir tilning antroponimik tizimini o‘rganish alohida o‘rin tutadi. Agar alohida xalq, jamiyat yoki mintaqaning antroponimikonini o‘rganish ilgari umumiy tilshunoslik doirasida ko‘rib chiqilgan bo‘lsa, unda asosiy e’tibor antroponimik lug‘atning lingvistik tavsifiga qaratilgan bo‘lsa, so‘nggi yillarda o‘z nomlari va madaniyati o‘rtasidagi munosabatlar muammolariga qiziqish ortdi. Bu zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi bilan bog‘liq bo‘lib, uning tashuvchisini bilish uchun til birliklarini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Ma’lumki, antroponimlar eng ko‘p madaniy belgilar bo‘lib, bu ularning fanlararo tabiati bilan bog‘liq. Har qanday tilning antroponimik tizimini bilish, odamlarning o‘z-o‘zini anglashini ochib berish, ma’lum bir millat yoki mintaqaga tegishli odamlarning psixologiyasi va fe‘l-atvorini tushunish uchun asosiy materialdir. Antroponim murakkab xususiyatga ega bo‘lganligi sababli, bu davrning madaniy va ijtimoiy kontekstiga bog‘liq bo‘lib, bu ayniqsa jamiyat rivojlanishining burilish davrlarida seziladi, bu leksik birlikni faqat lingvistik pozitsiyadan o‘rganish mumkin emas, shuning uchun antroponimlar kognitiv tilshunoslikning o‘rganish obyekti hisoblanadi. Kishi nomlari, birinchi navbatda, turli xil, shu jumladan ekstralingvistik omillar ta’siri ostida shakllanadigan xalqning madaniy ma’lumotlarini saqlovchi hisoblanadi. Bundan tashqari, u dunyoni idrok etish bilan bog‘liq va ma’lum bir tarzda uning idrokini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy taraqqiyot jarayonida shaxsiy nomlari tizimi tarixiy-madaniy, ijtimoiy omillar ta’siri ostida frontal o‘zgarishlarga duch kelmagan, ammo nom berishning qadimiy an’analarini saqlab qolgan turkiyzabon xalqlarning antroponimikonlarini o‘rganish alohida qiziqish uyg‘otadi. G. F. Miller, V. V. Radlov, V. V. Bartold, H. A. Aristov, V. K. Magnitskiy,

N. I. Zolotnitskiy, Sh.Marjani, N. I. Berezin, K. Nasiri, N. I. Ashmarin, V. A. Gordlevskiy, A. N. Samoylovich, S. E. Malova, N. K. Dmitrieva, V. A. Nikonova, G. R. Aliyeva, H. A. Baskakova, G. F. Blagova, V. U. Mahpirova, E. L. Begmatova, T. M. Garipova, A. G. Gafurova, A. B. Superanskaya, G. F. Sattarova, T. J. Januzakova, J. Japarova, S. K. Kenesbaeva, T. K. Kusimova, O. T. Molchanova, Z. G. Uraksina, G. E. Kornilova, N. I. Egorova, A. G. Shayxulova, I. A. Andreeva, G. V. Koschakova, Z. R. Janenova, G. I. Kuldeeva, K. A. Nietbayeva va boshqalar shu kabi tadqiqotlarni amalga oshirishgan.

Zamonaviy tilshunos-onomatologlar onomastik, xususan antroponimik lug‘at va xalq madaniyati o‘rtasidagi munosabatlar masalalariga tobora ko‘proq jalb qilinmoqda. Shu munosabat bilan XX asr oxirida dunyo tilshunosligida antroponimlar madaniyat kontekstida o‘rganilgan ko‘plab ishlar paydo bo‘ldi.

Azal-azaldan farzandga ism qo‘yishni xalqimiz katta mas‘uliyat deb bilishgan. Ism qo‘yilish, shak-shubhasiz milliylik, etika va estetika qoidalari, shaxsning orzu-istaklari, dunyoqarashi va tasavvuri bilan bog‘liq. Bejiz har bir ism vujudga kelmagan, u o‘zining tarixi, hududi, mazmuni va geografik tarqalishiga ham egadir. Ism qo‘yishning qadimiy udumlari, rasm-rusumlari hozirgi kunda ham saqlanib kelinmoqda, chunki ism bolaning kelgusi baxti va hayoti, salomatligi, kelajagi, taqdiriga ta’sir ko‘rsatishiga ishonishgan. Dinda ham ism odamning ruhiyatini o‘zida mujassam qilishi bayon etilgan, shuning uchun ham nafaqat musulmon oilalarida, balki barcha dinlarda ham nom berish marosimi alohida e’tiborga molik mas‘uliyat deb yondashilgan.

Manbalarda ham ism va ism qo‘yish haqida turli xil qarash va fikrlar mavjud. Bu haqda nomshunos Ernest Begmatov quyidagi fikrlarni aytib o‘tadi: “Ism va ism qo‘yish odati - biror yakka shaxsni o‘zgalardan farqlash, ajratish ehtiyoji tufayli tug‘ilgandir. Keyinchalik yuzaga kelgan va rasmiy tus olgan familiyalar, laqablar, ota ismlari, ajdodiy (pantronomik) nomlar va ularning turli-tuman ko‘rinishlari, kishini atashning boshqa xil shakllari va usullari ana shunday hayotiy ehtiyojning qonuniy mahsulidir” Insonning ismi, uni boshqa shaxslardan ajratishga, farqlashga xizmat qilib, hayoti davomida unga har jihatdan ta’sir qilishi mumkin. O‘zbek tili lug‘at boyligining kattagina qismini insonlarga qo‘yiluvchi maxsus nomlar tashkil qiladi.

Antroponimiya- tilda mavjud bo‘lgan barcha kishilar atoqli otlari majmuidir. Ilgari antroponimiya o‘rnida ”onomastika” atamasi qo‘llanilgan va keyinchalik 1960-1970 yillarda bu so‘z vujudga kelgan. Bu fan ismga oid bo‘lgan ma’lumotlar, ya’ni insonning urug‘-aymog‘i, otasi, millati, kelib chiqishi va insoniy fazilatlarini tahlil qiladi. Demak, antroponim bu har qanday atab qo‘yilgan shaxsni chaqiradigan unga aloqador bo‘lgan ismdir. Tilshunoslikning keying taraqqiyotida antroponimlarning ilmiy jihatdan o‘rganish qator ilmiy ishlarning obykti bo‘lib kelmoqda. Jumladan, E.T.Smirnov, keyinchalik N.S.Likoshin va rus sayyohi va etimologi V.F.Oshanin,

turkiyshunos olim A.Samoylovichlar o‘zbekcha ismlarni to‘plash va ularni ruscha transliteratsiyada ifodalash masalalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borganlar. Shuningdek, N.Ostroumov, A.Samoylovich, S.Oldenburg, V.YA.Nalivkin, M.Nalivkina kabi tilshunos olimlar o‘zlarining ishlarida ham o‘zbekcha ismlar va laqablarning etimologiyasi, etnografiyasiga oid ayrim masalalar haqida fikrlar bayon qilganlar, ularning urfo-dati masalalari ham diqqat markazida bo‘lgan. S.Ibrohimov, M.Rahmonlar esa o‘zbekcha ismlar va familiyalarning imlosiga doir kuzatishlar olib borsa, N.S.Malitskiy esa Toshkent shahridagi mahalliy aholi ismlarini o‘rgangan. O‘tgan asrning 60 – yillaridan boshlab o‘zbekcha ismlarning lisoniy xususiyatlarini ilmiy jihatdan o‘rganishga qiziqish boshlandi. Shu yillarda D.Abdurahmonov, O‘.Nosirov, F.Abdullaev, M.SHamsieva, A.Ishaev, X.Doniyorov kabi olimlarning o‘zbek antroponimikasiga doir ayrim ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari nashr qildirildi. E.A.Begmatov, o‘zbek antroponimikasiga ulkan hissa qo‘shgan nomshunos olimdir. U antroponimlarning lingvistik, ekstralingvistik xususiyatlari, ism, laqab, taxallus, familiya, ota ismlarning leksikasi, strukturasi, grammatik xususiyatlari bo‘yicha qator salmoqli maqolalar e‘lon qildi va o‘zbek antroponimiyasi bo‘yicha ko‘plab ma‘lumotlar yig‘di. Olim 1965- yilda “O‘zbek tili antroponimikasi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Uning ismshunoslikka oid “Nomlar va odamlar” (1966), “Kishi nomlari imlosi” (1970), “O‘zbek ismlari imlosi” (1972), «Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции» (1981), “O‘zbek ismlari” (1992, 2000, 2007), “Ism chiroyi” (1994) kabi asarlari o‘zbek tilshunoslik ilmiga qo‘shilgan muhim hissadir. Antroponimlarni tilshunoslikda til doirasida o‘rganish va tahlil qilish, ularning leksikografiyada ifodalabnishi, turlar bo‘yicha tizimlarga ajratish, tasniflash, turli tabiatli tillardagi antroponimlarni chog‘ishtirish orqali ingliz, o‘zbek, rus tillarida o‘ziga xos va o‘xshash jihatlarini aniqlash zarur masalalar sirasiga kiradi. Mazkur masalalarni tadqiq etish antroponimlarning o‘xshash va farqli jihatlarni ko‘rsatishda, tilga bo‘lgan e‘tibor yanada kuchaytirilayotgan bir davrda madaniyatlararo muloqotdagi ayrim to‘siqlarni bartaraf etishda hamda tillarni o‘qitish va o‘rganishda o‘rinli xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Galiullina G.R. Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте. Казан, 2009.
2. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Қомуслар бош тахририяти, 1991.
3. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич. – Наманган, 2008.
4. Kenjayeva S.E. O‘zbek antroponimlarining semantik va sotsiolingivistik tadqiqi. nom...diss. avtoreferati. -Toshkent , 2011.